

Geró András

A Monarchia: örökség és emlékezet

A Monarchia öröksége nagyon összetett, az emlékezet változó és sokszor eltérő hangsúlyokat mutat. Éppen ezért nem vállalkozom a kép teljességének felmutatására, elemzésére. Inkább azokat a számomra meghatározó pontokat tekintem át, amelyek egy részét a történetírás már jelezte, illetve amelyek a jelen történetírása nyomán új megvilágításba kerülhetnek.¹

Civilizálódás-polgárosodás

Ami az örökség szempontjából a legfontosabb: a Monarchia kora a polgárosodás, a civilizatorikus megújulás időszaka volt. Értsük ezt úgy, hogy az emberek élete megváltozott, s amit a mindennapi életben egyszerűen modernitásnak hívunk, egyre többek számára a lét egyre meghatározóbb részévé vált. Lett oktatási rendszer és népiskolai törvény; épültek kórházak és lett járványügyi intézményrendszer; lett vezetékes víz és fürdőszoba; lett virágzó színházi kultusz és vibráló erejű modern művészet; lett újsütetű nagyvárosiasság és sajtósza-badság; lett vasúthálózat és női továbbtanulás.

Ami lett, az valamihez képes jelent meg. Ami lett, az vált a kor fő tendenciájává. A tendencia pedig az lett, hogy a térség egésze – belső ütemeltérésekkel, s nem egyenlő mértékben – egyre inkább hasonult ahhoz az Európához, amit a kor gondolkodói mértékadónak tekintettek. A Monarchia kora volt, lett a civilizatorikus áttörés.

A civilizációs változásoknak keretet és tartalmat adott mindaz, amit összefoglalóan a polgári életforma kialakulásának és társadalmi rögzülésének, normává válásának nevezhetünk. S mivel a polgári életforma az élet majd minden területét átfogta, ezért köznapi jelenléte mindenki számára nyilvánvaló volt. A szakmunkás épp úgy kalapban és nem egy esetben óralánccal dolgozott az üzemben, mint a banki tisztviselő; a borjúbécsit a szegényebbek csak vasárnapi húsnak hívták, mert csak vasárnap jutott az asztalra, de akkor viszont ott volt a helye. Mindenki tudta, hogy a polgári létformának része a munkaszünet, s persze nem mindenkinek jutott ki a szabadság ilyesféle fogalmából. De normának tekintették és törekedtek rá. S persze egyre többen gondolták úgy, hogy a polgárnak illik sétálni, süteményt enni, kávéházba betérni.

A civilizációs áttörés, a polgári életforma rögzülése egy viszonylag hosszú

¹ Ennek a szövegnek egyik változata magyarul megjelent: *Egy közép-európai birodalom. Az Osztrák-Magyar Monarchia (1867-1918)*. Officina, Budapest, 2008. 208-235. (Az angol változat a New Holland, a német variáns az Ueberreuter Kiadónál látott napvilágot, ugyancsak 2008-ban) Az itt közölt gondolatok előadásként eredetileg a Habsburg Történeti Intézet egyik 2007-es konferenciáján hangzottak el, majd – vitával dúsítva – az MTA Történettudományi Intézet egyik 2008. évi rendezvényén kerültek szakmai közönség elé.

békekor körülményei között következett be. Röviden ezt úgy lehetne mondani: a nagy változások közege a konszolidáció, a konszolidáltságra való törekvés adta. Ami Nagy-Britannia esetében lehet, hogy természetes, az Közép-Európa esetében nagyrészt a csoda kategóriájának határait súrolta. A változás és a béke együttes jelenléte az emlékezet nosztalgikusságára ösztönöz. Ebben a keretben Ferenc József és Viktória királynő egyenértékűvé válnak.

Más vonatkozásokban az emlékezet nagyonis eltérő.

Mert minden civilizatorikus változás, minden polgárosodás, minden konszolidáltság mellett a Habsburg Birodalomban nagyjából-egészében ekkorra mindenki mindenkit utált. Minden mögött ott állt a „nem szeretem” érzete. A különféle nemzeti mozgalmak - az emlékezetre tartós hatással - egyaránt arra panaszkodtak, hogy a másik elnyomja őket. Történelmi hősokeket kreáltak, s ezek a hősokek általában a szomszédal szembeni hősokek. S persze a szomszéd ugyanígy cselekedett. A hősokek - hőseink, hőseik - szemüvegén keresztül nézett világ pedig már nagyonis megosztó, pont úgy, és annyira, ami ahhoz kell, hogy az emlékezet önazonossággá váljék.

Európa - Közép-Európa - Habsburg birodalom

Sokan, sokfélért értenek az alatt, hogy mi is az a Közép-Európa. Mióta elkezdték a fogalmat használni szélesebb körben - s ez a folyamat a 19. század első felétől indul, majd a század végére, a 20. század végére teljesedett be -, eltérő értelmezések tapadtak hozzá. A kifejezés történetében benne van a német expanzió, s általában a dominancia igénye épp úgy, mint a kereszténység ortodox változatától való elhatárolódás mozzanata. De ott bujkál benne az is, hogy van Európának egy olyan régiója, ami nem egyenlő a Nyugattal, de nem is ugyanolyan, mint Kelet-Európa, vagy éppen a Balkán.²

A fogalom tisztázatlansága aztán újabb furcsa kifejezést szült. 1990 után többször használták a „Köztes Európa” [Europe in between] kifejezést. Valami, ami kettő között egy harmadikra utal.³

Mindeközben a 18. századtól megjelent az a törekvés, hogy Európát meghatározott normák mentén, egy egységként kezeljék. Amolyan egységes, a különbözőségek fölé helyezkedő elképzelés, ami a nagybetűs Európát tekintette cél-nak. A modernítésben három kísérlet is történt, illetve történik az egységesség

² Közép-Európa, mint német expanziós célterület Friedrich Naumann munkásságában jelent meg igen markánsan. A kérdést feldolgozza IRINYI Károly: *A Naumann-féle „Mitteleuropa tervzet” és a magyar politikai közvélemény. Értekezések a történelmi tudományok köréből.* Akadémiai, Budapest, 1963. A behatárolásra példa: JÁSZI Oszkár: *Középeurópa.* Huszadik Század, 1916. I. szám. A Közép-Európa problematika történelmi értelmezését adja: SZÚCS Jenő: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról.* Magvető, Budapest, 1983. Szűcs Bibó István gondolati felvetéséhez viszonyul. Ez nem egyezik az én felfogásommal, illetve értelmezésemmel. Lásd erről: GERŐ András: *A szimbolikus politika fogalmi fogságában: a zsákutács Bibó, IN: UŐ. Képzelt Történelem.* ELTE-PolgArt, Budapest, 2004. 247-264.

³ A „Köztes Európa” kifejezés a rendszerváltás utáni, erősen idényjellegű úgynevezett tranzitológiai irodalomban bukkant fel. Volt olyan is – mint Jacques Rupnik – aki inkább a „másik Európa” szófordulatot használta.

igényének hatalmi-politikai realizálására. Napóleon a 19. század elején egy olyan Európát akart, ami antifeudális, a polgárok jogegyenlőségére épül, s az ő uralma alatt áll. Kísérletének legmaradandóbb emléke a Code Napoleon; az a polgári törvénykönyv, amelynek szelleme és betűje kirrthatatlanul beépült az európai fejlődésbe. Célját erővel, szuronyokkal akarta elérni, s mint Talleyrand, Napóleon külügyminisztere megjegyezte: szuronyokkal sok mindent el lehet érni, csak éppen ülni nem lehet rajtuk.⁴

Az újabb összeurópai kísérletre több mint száz évvel később került sor. Ezúttal nem a francia, hanem a német hegemonia kísérlete következett be. Hitler nem a polgárok jogegyenlősége mentén képzelte el a maga összeurópai világát. Pont ellenkezőleg: az „*Übermensch*” és a „*Herrenvolk*” volt a fő ideája s ennek próbált érvényt szerezni. Az elavultnak tűnő szuronyok helyett más fegyvereket használt, de ülni azokon épp úgy nem lehetett, mint a szuronyokon. Csak pusztulás és hiány maradt utána: azoknak a hiánya, akik belepusztultak a „*fel-sőbbrendű*” emberre alapozott összeurópai kísérletbe.⁵

A II. világháború után indult el egy újabb összeurópai kísérlet. Ez nem a szuronyokra és utódaikra alapozta, alapozza létét, hanem a demokratikus értékek, a gazdasági közösség, a konszenzuskeresés együtteseként kívánja megvalósítani a közös Európát. Az Európai Unió a demokratikus politikai közösség eszméjének kíván intézményes letéteményese lenni; a jogbiztonság és a jogegyenlőség elve az Unió fundamentumát képezi. A folyamat irányát látjuk, a végét azonban nem. Résztevők vagyunk, lettünk, de nem tudjuk, hogy egyszer lesz-e állam az Unióból.

Az mindenesetre bizonyos, hogy az új Európa közös normákat kíván érvényesíteni, s ennyiben kicsit visszanyúlik a modernitás előtti Európa univerzalizmusához. Akkor ugyanis a kereszténység jelentette azt az általános világképet, amelyben Európa kontextualizálta magát. Az uralkodók „*Isten kegyelméből*” uralkodtak, a társadalom berendezkedését mindenütt Isten akaratának tekintették. Ez az univerzalizmus aztán bizonyos értelemben univerzális kultúrát is teremtett. A román stílus, a gótikus, a reneszánsz, a barokk meghatározott időszakokban uralta Európát. Az egyházi rend mindenütt hasonló volt, a templomi freskók különbözőségei inkább az alkotók eltérő tehetségéről, mintsem a minőségileg különböző kulturális megközelítésről tanúskodtak. A kultúra regionalitása inkább egy-egy területnek az adott összeurópai stílusban való mennyiségi reprezentáltságában mutatkozott meg, s nem abban, hogy egy-egy régió eltérő tartalmú és formavilágú művészetet teremtett volna.⁶

⁴ Napóleonról óriási szakirodalom áll rendelkezésre. Itt az egyik legjobb műre kívánok utalni: TARLE, Jevgenyij: *Napoleon*. Gondolat, Budapest, 1967.

⁵ Hitlerről illetve elképzeléseiről is hatalmas szakirodalom található. Az egyik legújabb: ORMOS Mária: *Hitler*. Pannonica, Budapest, 1999. illetve: IAN KERSHAW kétkötetes életrajza, ami angolul 1999-ben, magyarul 2005-2006-ban jelent meg.

⁶ Az univerzalizmus történelmi erejét egy adott kultúrán belül elemzi: DUBY, Georges - MANDROU, Robert: *A francia civilizáció ezer éve*. Gondolat, Budapest, 1975. 20-356., illetve általánosabb érvénytel: GUREVICS, A. J.: *A középkori ember világgépe*. Kossuth, Budapest, 1974.

Az új Európa szándéka szerint univerzális, de szekuláris és demokratikus intenciójú. Ez annyit tesz, hogy a különbözőségeket tudomásul veszi és - legalábbis egyelőre - nem fojtja el az eltérések, a regionalitások és a nemzetek kulturális világát. Őszintén szólva nem is igen tehet mást. A keresztény univerzalizmus ugyanis széttört: a szekularizáció, a modernitás, a nemzeti kultúrák és identitások létrejötte s persze a polgári fejlődéssel együtt járó individualizáció nem írható felül semmilyen erőltetett, központilag preferált normával. Európának nincs más lehetősége, mint az, hogy tudomásul vegye a paradoxont: a különböző népek, nemzetek adják, adhatják egységét, egységének garanciáját. Ez az új Európa nem tudja és nem is akarja elkerülni a múltat, az eltérő történeteket. Az eltérő történetek pedig eltérő kulturális hangsúlyokat, eltérő attitűdöket jelentenek.

S itt visszajutottunk ahhoz, amit Közép-Európának hívunk, hívhatunk. A nagy történeten, az európai történelmen belüli saját külön történethez, ami aztán újabb történetekre bomlik le, de mégis a teljesen saját és a teljesen általános közti szintet foglalja magában. Ugyanis csak a közös történet teremt közösséget; csak a saját történet képes megkülönböztetni másoktól.

Közép-Európa saját arca, saját története pusztán az itt élő egyes nemzetek története, nem egyenlő az egyes nemzetek külön kultúrájával, de nem is ugyanaz, mint egész Európa története, kultúrája. Közép-Európa fogalma történetileg leginkább egy olyan birodalom formájában fejeződött ki, ami évszázadokon át némileg változó hatásokkal magában foglalta azt a térséget, ami a német, az orosz és a török birodalom közé ékelődött. S ez nem volt más, mint a Habsburg-monarchia.⁷ Ez a közös történet kerete. De itt rögtön el is jutunk az örökség egyik legfontosabb, napjainkban is élő eleméhez, ami egyben a Habsburg Birodalom belső problémája volt, de mára egész Európára kivetül.

A birodalom nemzetek feletti intenciót hordozott, pont úgy, mint most az Európai Unió. Másfelől azzal a folyamattal szembesült, amit nemzetállami aspirációnak hívhatunk. Az itt élő népek a 19. század elejétől eltérő ütemben, eltérő intenzitással arra törekedtek, hogy saját nemzeti területeket (esetleg államokat) hozzanak létre. Ezt jobb híján hívom nemzetállami aspirációnak, hiszen valójában itt olyan törekvésekről volt szó, amelyekbe az is beleértődött, hogy egy-egy adott nemzet, illetve nemzetiség dominanciája alatt jelentős nemzeti kisebbségek éljenek.

A két tendencia - a szupranacionális és a nacionális - erős konfliktusmezőt hozott létre és a 19. század második felében már strukturális feszültségeket okozott. Sokan úgy vélték, hogy a Habsburg-birodalom főként ebbe rokkant bele. A nemzetek felettség és a nemzetállami aspirációk együttes jelenléte, ami egykoron a Habsburg-birodalom egyik fő problémája volt, napjainkra egész Európa egyik fő kérdésévé vált.

Európa ma önmagát úgy fogalmazza meg: „*Egység a sokféleségben*”. Ez az Unió jelszava. A sokféleség természetesen arra a történelmileg kialakult kalei-

⁷ Hasonló a felfogása Claudio Magrisnak is, lásd: MAGRIS, Claudio: *A Habsburg-mítosz az osztrák irodalomban*. Európa, Budapest, 1988.

doszkópra vonatkozik, amit a nemzeti kultúrák és a társadalmi szubkultúrák jelentenek. Az egység pedig annyit tesz, hogy ezek a nemzetek politikai szinten hasonló, egységes alapelveket vallanak, amelyeknek kulcsszava az együttműködés, a tolerancia, az emberi jogok tisztelete és a demokratikus alapértékek respektálása. Másfelől viszont – részben az Unióban és részben az Unión kívül is – azt látjuk, hogy egy 19. században induló nemzetállami folyamat végpontjához érteztünk abban az értelemben, hogy a nemzeti államok kialakulása most teljesebbé válik. (Amikor a nemzetállam kifejezést használom, akkor – ismétlem – nem feltétlenül nemzetileg homogén politikai struktúrákra gondolok, hanem nemzeti dominanciájú államokra.) Nézzünk körül! A volt szovjet birodalom területén a 90-es években sorra-rendre jöttek létre a nemzetállamok, s ebbe a sorba illeszkedik a 17. század óta először újból tartósan független státusszal bíró Ukrajna is. Legalább ilyen sodró erejű a folyamat a volt Jugoszlávia és a Balkán tekintetében is. Most már ott tartunk, hogy a tökéletesen szétdarabolódott Jugoszlávia utódállamai sorába egy második albán állam, Koszovó is bekerült. Természetesen ez a folyamat a ma már az Unió keretébe tartozó volt Csehszlovákia esetében is lezajlott, s most már két román államot is számon tarthatunk. Az egyiket az Unión belül, a másikat – Moldáviát – az Unión kívül.

Az említett nemzetállamok természetesen egy erős nacionalista energia-többlettel jöttek és jönnek létre már csak azért is, mert a nemzetállam létrehozásához elengedhetetlen a sok esetben intoleráns nemzeti gondolat jelenléte. Jól példázza ezt a volt Jugoszlávia esete, ahol a nacionalizmus extrém és embertelen formákat öltött önmaga érvényesítésekor. Ezt közönségesen délszláv háborúnak hívjuk, ami Európában az 1990-es évek egészét beárnyékolta. Mindez azzal jár, hogy ezeknek az államoknak az esetében ugyan szükséges lenne a regionális együttműködés, a tolerancia, az egység a sokféleségben, valójában azonban mindenki mindenkit utál, mindenki a másikkal szemben próbálja meg önmagát meghatározni.

Úgy látom tehát, hogy van egy európai uniós gondolkodás és gyakorlat, és részben vele szemben van egy olyan történelmi realitás, aminek köszönő viszonya sincsen az Unió világával. Van egy nemzetek feletti nyelv és gondolkodás, s van egy nemzeti önérdeket kiteljesítő tényleges történelmi folyamat. S ha valami, akkor ez is a Monarchia történelmi örökségének mai továbbélése.

Multietnicitás - multikulturalitás

A kultúrák egymás mellett élése és keveredése – ez Közép-Európa egyik legfontosabb jellemzője. Mondhatnám úgy is: Közép-Európa multietnikus és multikulturális.

Az egymás mellett élés azt jelentette, hogy mindenki követte, követhette saját vallását, a vallásból derivált kulturális, illetve nemzeti normáit. Annak ellenére, hogy a Habsburg Monarchia megvalósította az emberek és eszmék szabad áramlásának gyakorlatát, nem volt a 20. századi értelemben vett belső kolonizáció; egyetlen népcsoport és vallás sem tudta rákényszeríteni a maga

nyelvét és normáit a másokra. Ez persze inkább eredmény, mintsem adottság volt, hiszen a megelőző évszázadokban lejátszott reformációs és ellenreformációs küzdelmek nyugvópontra jutottak; bekövetkezett az állam és az egyház szétválasztásának liberális áttörése; és számtalan esetben kiderült, hogy az erőszakos asszimilálás nem működik.

A keveredés is bekövetkezett, méghozzá a városiasodás, a nagyvárossá válás keretei között. A 19.-20. század fordulójára Bécs és Budapest igazi kulturális olvasztótégellyé vált;⁸ a Monarchia különböző területeiről beáramló népesség idomult egymáshoz, adott esetben kulturális identitást váltott. Németből magyar lett, erősen vallásosból szekularizált gondolkodóvá vált; vagy éppen csehéből németté változott.

Mindez nem feleltethette azt, hogy az eltérő nemzeti, vallási illetve kulturális identitások sok esetben egymás ellenében definiálták magukat s így mindig jelen lehetett a másik idegenségének, gyűlöletének, lekezelésének mozzanata. A Birodalom ideális táptalaj volt az előítéletesség számára is. Metternich, aki a Habsburg Birodalom kancellárja, államminisztere volt a 19. század első felében azt mondta: a Balkán a Karlsplatznál kezdődik. Az ő világnépeben tehát minden, ami Béctől keletre volt, kulturálisan alacsonyabb rendűként stigmatizálódott. S ez a nyugatról kelet felé tartó lekezelési hullám a nemzeti kultúrákat is áthatotta. A cseh némileg lekezelte a szlovákokat; a magyar a románokat; a horvát a szerbet; az asszimilált zsidó a galíciai zsidót. A kulturális identitás egymás ellenében való megfogalmazása: ez is a Monarchia-örökség egyik, sokszor ma is velünk élő sajátossága. Az egymás mellett élés, a keveredés és az előítéletes lekezelésre épülő gyűlölködés egyidejűsége beépült Közép-Európa mentális kultúrájába. A harmónia és a diszharmónia keveréke egészen furcsa felismerésekre és látásmódra ösztönzött.

Az emberek egy olyan államban éltek, ami stabil intézményes kereteket biztosított, többé-kevésbé kiszámítható viszonyokat és értékálló pénzt teremtett s mindeközben senki sem érezte igazán a sajátjának. Ha megkaparták az úgynevezett osztrákot, kibukkant alóla a német. Ha németnek tekintették, akkor kiderült: mégsem német, hanem osztrák. A Birodalom nagy és bürokratikus volt, de mindenki tudta hogy a rend és a „slamperei” együtt él. A rend mögött ott volt a rendetlenség, de a rendetlenségnek mindig gátat szabott a rend. Nem véletlen, hogy Max Weber bürokráciaelmélete Németországban és nem a Monarchiában született. A magyarok – a dualista szerkezetből adódóan – uralkodó helyzetben voltak, de mindig elégedetlenkedtek. Ferenc Józsefet szolgálták és ellenfelének, az 1848/49-es szabadságharc vezetőjének, Kossuthnak hódoltak, neki teremtettek kultuszt. A csehek és a németek viaskodtak, de tudták: gazdasági fejlettségük jórészt összeczártságuknak köszönhető.

A Habsburg Monarchia alapvető kulturális normájává vált az, hogy semmi sem az, mint aminek látszik. Karl Kraus „Az emberiség végnapjai” című művé-

⁸ Lásd erről: SCHORSKE, Carl E.: *Fin-De-Siècle Vienna. Politics and culture*. Vintage Books, New York, 1981. és HANÁK Péter: *A Kert és a Műhely*. Balassi, Budapest, 1999.

ben felemlíti, hogy az innen kivándorolni akaróval kitöltettek egy kérdőívet, amin szerepet az a kérdés, hogy miért akar az illető kivándorolni. Kraus szerint a helyénvaló kérdés az lett volna: miért akar itt maradni. De Musil „*A tulajdonosságok nélküli ember*” című műve épp úgy tükrözi ezt a jelenséget, mint a sokkal komorabb képet sugárzó Franz Kafka alkotásai.

A „*semmi sem az, mint aminek látszik*” élménye máig ható erővel ösztönözte a térség kulturális produkcióját. A jelenségre adekvát reakció volt az irónia – az, ami látószöveget és értelmet adott az abszurdnak, az értelmetlennek. Jaroslav Hašek világszemlélete alapján az idiotizmust csak idiotizmussal lehet túlélni.⁹ A közép-európai nagybetűs HÜLYE – Švejk – az egész térség szimbolikus alakjává vált, noha a csehek joggal érzik magukénak. De más formában az irónia jelen van a magyar Mikszáth Kálmán műveiben épp úgy, mint az osztrák Arthur Schnitzler alkotásaiban. S mivelhogy a térség későbbi története sem cáfolt rá a „*semmi sem az, mint aminek látszik*” – közép-európai alaptételére, ezért a cseh filmrendező Jiří Menzel, vagy a magyar író Örkény István és a lengyel Sławomir Mrożek már egy tradíció folytatóiként jelentek meg.

S persze adódott egy másik kulturális következtetés is: ha amúgy is a látszat uralma érvényesül, akkor tegyük teljessé azt: esztétizáljuk a látszatot. A belső feszültségektől terhelt birodalmat építészetileg reprezentáló nagytehetségű építészektől származó alkotások a klasszicizálást idézték. Hatalmas középületek jöttek létre – s az épületek nagysága sokszor fordított arányban állt a benne lakó intézmények tényleges súlyával, mint ahogy azt a magyar parlament épülete példázza.¹⁰ Prága 18. századi intimitásán ez az elgondolás kevésbé hagyott nyomot, merthogy nem volt főváros. Bécs és Budapest azonban híven reprezentálja a látszat esztétizálásának kultúráját. A magánépítkezések – ha lehet – még inkább kiteljesítették ezt a vonulatot. A nagy polgári bérházak homlokzata gipszatlazsokkal népesült be. A szecesszió és art nouveau már a lázadást tükrözte: a látszat esztétikumát egy más látszat esztétikumával kívánta kiváltani.

A látszat világának harmonizálása a zenében is megjelent, méghozzá nagy-szerű minőségű szerzők kiváló műveiben. Az andalító keringő, csárdás és polka kultusza – többek között – Johann Strauss zenéjében öltött testet. Általa fényesedett a Monarchia. S természetesen ott volt az operett is, ami szintén világszínvonalú produkciókat eredményezett. Ha Kálmán Imre leghíresebb – s azóta is sikeres – operettjét, a Csárdáskirálynőt hallgatjuk, nézzük, akkor úgy érezhetjük: a fantasztikus dallamvilág, a társadalmi különbségeket átívelő szűzsé és a happy end az életben csak a szépségre és az optimizmusra ad okot. Ha azt is tudjuk, hogy a darabot 1915-ben mutatták be Bécsben és 1916-ban Buda-

⁹ Hašeket elsősorban a Švejk tette ismertté. Kevésbé ismert, hogy Hašek már 1906-ban a politikai idiotizmus prófétája volt, hiszen ekkor alapította „*a törvény keretein belül mérsékelten haladó pártot*”. Ezzel kapcsolatos írásait tartalmazza: HAŠEK, J.: *Szemelvények a törvény keretein belül mérsékelten haladó párt történetéből.* Glória és Švejk Társaság, Budapest, 2002.

¹⁰ MORAVÁNSZKY Ákos: *Építészet az Osztrák-Magyar Monarchiában.* Corvina, Budapest, 1988. illetve UŐ.: *Versengő látomások. Esztétikai újítás és társadalmi program az Osztrák-Magyar Monarchia Építészetében.* Vince, Budapest, 1998.

pesten, akkor azért nem mentesülünk a kontextualizálás kényszere alól, hiszen akkoriban már tömegével feküdtek a csukaszürke egyenruhába bújtatott katonák holtteste az I. világháború csatamezőin.

A tudott látszat és a vélelmezett valóság konfliktusa nem kizárólagos, de fontos szerepet játszott abban, amit manapság a századforduló, a századelő modernitásának nevezünk. A kettősség tudata és feszültsége sokirányú kreativitást szabadított fel. Voltak, akik úgy vélték, hogy csak az individuum az igazán valóságos, minden más talmi. Ezért egyfajta társadalmi kivonulásban gondolkodtak, s kultúrateremtő aktivitásukat az egyén világára fókuszálták. Felértékelődött az álom, a szexualitás, a bűn tematikája – Freudtól Klimtig, Schieléig, Gulácsyig. Voltak, akik úgy vélték, hogy az industrialitás elszemélytelenítő, tömegesítő hatásával szemben a kézművesség az igazi, a reális – a Wiener Werkstätte és Kós Károly gyakorlata, művészete éppen erről szólt. Voltak, akik úgy vélték, hogy a látszat világával szemben küldetésstudatos, esszencialista logikát kell szembehelyezni, s ezért kulturális produkciójukat áthatotta a társadalomkritika, a világi ellenség feltalálásának, megnevezésének, leleplezésének, kritikai megsemmisítésének vonulata. A fajelméleti munkát író, elnémetosztrákosodott, húsz évet Bécsben élt angol, Houston Stewart Chamberlain, a filozófiai nőgyűlöletet megalapozó Ottó Weininger, vagy az úri Magyarországot, a magyar ugart kárhóztató Ady Endre részei ennek a vonulatnak. Nézeteik részleges, vagy teljes eltérése mögött minden esetben ott húzódott a társadalmi lényeg kimondásának szándéka, egyfajta igazi küldetés-tudat. Voltak, akik úgy vélték, hogy a modernitás nem más, mint a kulturális ozmózis, a nemzeti kultúrák egymásba való átszivárgása, s így egy új szintézis létrejötte. Jórészt erről szólt Mahler és Bartók.

A közép-európai multietnicitás, multikulturalizmus tömegkulturális együttéléses modellje leginkább az étkezési kultúrában érvényesült. Itt találunk példákat az erőszak nélküli belső gyarmatosításra épp úgy, mint a hősiesség ellenállásra. Az olasz ideából származó, de nevében már Bécsset idéző „*Wiener Schnitzel*” a Monarchiát - Közép-Európát - meghódította. Sőt! Szétsugárzó ereje oly nagy volt, hogy hatalma túlterjedt a Monarchia határain s az Újvilágba, Amerikába is elért. Ha a Monarchia nem is, a Wiener Schnitzel gyarmatosította a világ jelentős részét. A magyar gulyás is széleskörű expanzióba kezdett. Szinte mindenhova eljutott. Talán a gulyás története a leg-sikeresebb magyar történet. A cseh knédli viszont hősiessé ellenállt. Nem adta meg magát, noha nem is terjeszkedett. Ezzel szemben a cseh sör, osztrák kollégájával egyetemben, leigázta a borhoz szokott magyar lelkeket, népi itallá vált. A pálinka, a snaps, a cujka, a vodka, a sligovica, a borovicska és a pesachovka viszont méltóság-teljesen őrizte a pluralizmust, nem nőttek egymás rovására s mindegyik adott arra, hogy helyzete megingathatatlan legyen. (Egyébként ez is arról szól, hogy semmi sem az, aminek látszik, hiszen azt hihetjük: hét különféle itallal van dolgunk, pedig valójában ugyanazt a töménytet isszuk.) A polgári életforma kommunizmus utáni reinkarnációjának pedig szerves részét adja a kávéházak feltámadása.¹¹

¹¹ *Budapest a kávéváros*. Budapesti Negyed 12-13. szám, 1996. nyár-ősz.

Ma sokan többnek gondolják a politikum alatti, életmódnormaként létezett integrációs elemeket, mint azok egykoron az emberek tudatában jelen voltak. Lehet, hogy igazuk van. Éppen ezért javasoltam, hogy meghatározott kulturális jelenségek esetében értelmes lenne használni a nemzeti kisajátítást nélkülöző „monarchikum” kifejezést.¹²

Valóság és látszat

A Habsburg Monarchia kevert arculata a gazdaság kultúrájában is megjelent. Ez olyan térség volt - s ma is az, - ahol egyszerre volt és van jelen a tradicionális és a modern, a fejletlen és a fejlett.

A Monarchia kicsit és kicsiben megelőlegezte az Európai Unió gazdasági szemléletét. Az egységes pénz valóság volt s volt abban valami impresszív, hogy Lembergben és Innsbruckban, Karlovy Varyban és Opatijában ugyanazzal a pénzzel lehetett fizetni. (A történelmi fejlődés eredményeképpen, az emberi tökéletesedés nagyobb öröme ez ma nincs így. Ma - a fenti példában szereplő helyeken - euróban, grivnában, koronában és kunában lehet fizetni. Egy helyett négy pénz.) A munkavállalásnak nem volt akadály, a munkavállalók dolgát a rendszer nem nehezítette. A belső piac szabad volt, ami annyit tesz, hogy semmiféle vám nem terhelte az árut. A magyar Ganz épp úgy szabadon szállíthatott, mint a cseh Škoda, vagy éppen az osztrák Steyr.¹³ Ez persze azt is jelentette, hogy a munka kultúrája is szabadon áramlott. Német és cseh szakmunkások vitték szét a maguk munka és munkáskultúráját, tették általánossá azt, ami a szakmunkáslét szakmai és életvitelbeli normativitását jelentette. Ahova nem jutottak el, ott a szakmunkás már kalap helyett csak sapkát viselt. A Monarchia kalapos munkásmozgalmáraitól keletre már csak a sapkás Leninnek maradt hely.¹⁴

A gazdaság szintje azonban nagyon is különbözött. Csehország közép-európai vezető szerepét csak a szocializmusban veszíti el. Ekkor előzi meg a mai Ausztria, ami addig mögötte volt. De a felzárkózás általános, noha egyenlőtlen. S nagyon úgy tűnik, hogy az akkor létrejött gazdasági erőviszonyrendszer előbb-utóbb, némi módosulással a 21. században is reinkarnálódik. A szocializmus homogenizáló közéléte után újból előkerülnek a már eltűntnek képzelt különbségek.

Közép-Európa a 20. századra Európa és a világ egyik „legforróbb” térsége lett. A 20. század két világháborújából éppen kettő itt tört ki. A Monarchia déli peremén történt az a merénylet, ami az első háborúra formális okot szolgáltatott. A II. világháború a német-lengyel határon tört ki azzal súlyosbítva a tényt,

¹² GERŐ András - HARGITAI Dorottya - GAJDÓ Tamás: *A Csárdáskirálynő. Egy monarchikum története.* Habsburg Történeti Intézet, Pannonica, Budapest, 2006.

¹³ Lásd erről: GOOD, David F.: *The Economic Rise of the Habsburg Empire 1750-1914.* University of California Press, Berkeley - Los Angeles - London, 1984. 162-256.

¹⁴ GERŐ András - JALSOVSZKY Katalin - TOMSICS Emőke: *Volt egyszer egy Magyarország.* Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1996. - angolul: *Once upon a time in Hungary.* Hungarian National Museum, Budapest, 1996.

hogy közvetlen előzményei is Közép-Európáról szóltak: Ausztria megszállására és Csehszlovákia feldarabolására gondolok. Mindez azt tanúsítja, hogy a térség képes vészterhes feszültségeket termelni, hordozni; alkalmas arra, hogy önmagán túlmutató konfliktusokat teremtsen. Igaz, ez máshol is előfordult, de mégsem vezetett világháborúhoz. S itt tört ki a második háború utáni Európa legkegyetlenebb és legvéresebb konfliktusa is: a délszláv polgárháború.

Itt persze újból visszajutunk ahhoz az alapvető kulturális örökséghez, hogy semmi nem az, aminek látszik. Merthogy ebből nem csak az ironia vagy éppen a látszat esztétizálásának sokágú problematikája fakad. Jön belőle más is. Nevezetesen: az illúziókra való hajlam, illetve az, hogy sokszor nehéz megállapítani a látszat és az úgynevezett valóság közti különbséget. S ha illúziókat kergetünk, vagy nagyon is téves ítéleteket hozunk, akkor bizony minden szörnyűség és szerencsétlenség bekövetkezhet.

A látszat és az illúziók politikai kultúrája bizonyos értelemben egyik leglényegesebb és legveszélyesebb politikai kulturális örökségünk. Létének legbiztosabb jele, hogy térségünkben bevett gyakorlat: másnak, többnek képzelni magunkat, mint akik, amik vagyunk. A német nácik nem bíztak az Anschlussról szóló népszavazás eredményében és bevonultak Ausztriába. Majd megtartották a népszavazást és fölényesen megnyerték úgy, hogy a szociáldemokraták is támogatták a csatlakozást. Merthogy senki nem tudta azt, hogy mi is az az Ausztria, mi is – illetve mennyi – az az osztrák. A két háború közti, tenger nélküli Magyarországot egy olyan tengernagy vezette, aki hatalmi politikát csinált a revíziós illúzióból, a történelmi Nagy-Magyarország visszaállításából. Lengyelországot olyanok irányították, akik azokkal vettek részt Csehszlovákia feldarabolásában, akik nem sokkal később lerohanták Lengyelországot. A horvátok és a szerbek addig bizonygatták a másikkal szembeni erejüket, amíg mindkettőjüket megszállta egy harmadik. A csehek és szlovákok rivalizálásából pedig Csehszlovákia került ki vesztesen. Az önértékelés aránytalanságai, az illúzió kultúrája nagyon is sokba került az itt élő népeknek.¹⁵

Talán ez a pont az, ahol az én megközelítésem leginkább eltér a Carl Schorske-Hanák Péter által felvázolt, önmagában máig érvényes képtől. A Schorske-Hanák vonulat főképp arra figyelt, ami a századfordulós monarchikus kulturális világából maradandó magaskulturális teljesítménynek bizonyult. Megítélésem szerint az utóbbi két-három évtizedben a kép árnyaltabbá vált. Úgy is mondhatnám, hogy ma már sokkal inkább egy sajátos kettősségben látjuk ezt a kulturális felfutást.

Sokkal hangsúlyosabban érzékeljük azt az eszmei és kulturális televényt, amelynek a 20. századra rendkívül jelentős tömegkulturális hatása volt. A hagyományosnak tekinthető megközelítésben nem, vagy alig szerepelnek a közvetkező nevek: Karl Lueger, Georg Schönerer, Arthur Trebitsch, Hans

¹⁵ A térség két háború közti átfogó története. ROTSCCHILD, Joseph: *East Central Europe between the Two World Wars*. University of Washington Press, Seattle – London, 1977.

Hörbiger, Lanz von Liebenfels, Guido von List.¹⁶ List a német faji felsőbbrendűség gondolata jegyében politikai szimbólummá tette a horogkeresztet és a német mitológiát, hirdette a „felülről jövő erős ember” gondolatát, akinek kiválasztottsága okán mindig igaza van. Lanz von Liebenfels, List tanítványaként hirdette: a faji gondolat prioritása tesz valamit erkölcsössé vagy erkölctelenné. Schönerer – ugyancsak össznémet indíttatásból – meghirdette a Führer-elvet; Lueger az antiszemita uszítást tette politikai credóvá. Ők tömegkulturális előképét jelentették mindannak, amit Ausztria vonatkozásában eszmetörténetileg ausztrófasizmusnak nevezhetünk. Megjegyezném, hogy mindezek a nevek rendkívül nagy befolyást gyakoroltak a 20. század egy, az ausztró-fasizmustól eltérő, még nagyobb hatású tömegkulturális-politikai vonulatára, a náciizmusra is. De míg a náciizmus előtörténetét illetően rendelkezünk nagyon komoly eszmetörténeti elemzésekkel, addig az ausztró-fasizmus problémája napjainkig a közép-európai – elsősorban osztrák – történetírás kevésbé megvilágított kérdése.¹⁷ Magyarországon a Katolikus Néppárt és a hozzá kötődő értelmiségi politikai kulturális miliő kerülhet be hangsúlyosabban a képbe, amelynek szellemi hatása aztán a Horthy korszakban mutatkozott meg teljes erővel. Mindezek valami olyasmi ellen szóltak, amit egy kicsit – mai szóhasználattal – „*monarchiai globalizmusnak*” nevezhetünk, s pont ellenkező kulturális intenciót képviseltek, mint amelyet a bécsi modernizmus hősei: míg amazok az emberi szellemet és teljesítményt még inkább univerzálissá akarták tenni, emezek egy rasszista típusú nacionalizmus, illetve egy ugyanilyen tartalmakat is hordozó konzervatív nacionalizmus mentén minden olyantól távolodtak, amelyet az előző csoport képviselt.

Úgy vélem tehát, hogy az utóbbi években egy jóval differenciáltabb kép rajzolható meg a századfordulós kulturális térképet illetően: egy olyan kettősség látszik kirajzolódni, ami nagyon eltérő intenciójú, magaskulturális, illetve politikai-tömegkulturális örökség képét vetíti elénk. Kutatási és értelmezési szempontból produktív kettősségről van szó, hiszen lehet, sőt biztos, hogy mindkettő a Monarchia sajátos világából eredeztethető. Itt még nagyon sok dolgunk lenne, különösen két tekintetben: először is ehhez a tömegkulturális szférához lehetne kötni mind Ausztria, mind Magyarország két háború közti elemzését. Másodszor föltehetjük azt a kérdést is, hogy a Monarchia századfordulós nagy magaskulturális politikai felfutása miért nem tudott ellensúlyt képezni a teljesen más tartalmú és irányú tömegkulturális felfutásnak. A maga teljességében ezekkel a kérdésekkel a társadalomtudósok alig foglalkoznak, aminek az egyik oka az lehet, hogy itt olyan problémák kerülnének előtérbe, amelyek egyfelől az 1955 után kialakuló osztrák nemzettudat konzisztenciáját veszélyeztetnék, másfelől viszont a magyar nacionalizmus politikailag rögzült alaprétegei tekintetében tennének föl nagyon kényelmetlen kérdéseket.

A birodalom-értelmezési problematikának egy másik kettősség is sajátossá-

¹⁶ A német-ausztriai kultúra ezen vonulatáról kismonográfiát írtam. Lásd: GERŐ András: *Se nő, se zsidó. Előítéletek találkozása a századforduló Monarchiájában.* UMK, Budapest, 2009.

¹⁷ VOCELKA, Karl: *Ausztria története.* Corvina, Budapest, 2006. 120.

ga. Függetlenül attól, hogy ki mennyire ítéli életképesnek az Osztrák-Magyar Monarchiát, kerülnek előtérbe az összetartó, integrációs, vagy éppen a dezintegrációs elemek. Az utóbbi évtizedek történetírásában általában a dezintegrációs tendenciákat hangsúlyozták (kedves hősei nyomán Hanák is átveszi a „*hanyagló birodalom kilátástalansága*” terminust). A mai osztrák történetírásban leginkább Karl Vocelka mutat rá arra, hogy mennyire háttérbe szorult az integrációs elemek kutatása. Mainstream-ként jelenleg egy olyan Monarchia-kép érvényesül, ami a Monarchiát egy önnön halálába rohanó dezintegrációs modellnek láttatja. Vocelka pontosan arra hívja fel a figyelmet, hogy a történetírásnak talán nem kellene teljesen átvenni a Monarchia századfordulós magaskultúrájának e tekintetben nagy hatással bíró életérzését, s meg kellene vizsgálni azt, hogy ténylegesen milyen integrációs mechanizmusok léteztek. Itt természetesen nemcsak a nagy politikai integrációs elemekről van szó, hanem azokról is, amelyek sok esetben egy kettős realitásban tükröződtek: míg a politika szintjén általában dezintegrációs szándékot tükröző önkifejeződésként jelentek meg, addig társadalom-történeti szinten tényleges integrációként funkcionáltak. Hadd utaljak egy példára: míg az első háborús Monarchia hadseregének szellemét sokan Švejk alakjában vélik felfedezni, addig ténylegesen ez a soknemzetiségű hadsereg szétesés nélkül sokkal tovább bírta a háborút, mint a nemzeti dominanciájú Oroszország hadserege, és körülbelül másfél hónappal tovább tartotta magát, mint a nála sokkal jobb minőségű, etnikailag homogén német hadsereg. Ennek nyilván nem csak intézményes okai lehetnek, hanem vélhetően a közös hadseregen belül messze nem voltak olyan intenzitású nemzetiségi ellentétek, mint amelyek a politikai mező tanulmányozása során feltűnhetnek.

Úgy tűnik, hogy a birodalom-értelmezés során több súlyt kell fektetnünk arra, ami összetartó erő volt, s az összetartó erőt itt most nem csak intézményes szinten értem, hanem azokban a mechanizmusokban is, amelyek tényleges kapcsolatrendszerrel kötötték össze a különféle nemzetiségű, társadalmi állású, vallási kultúrájú embereket.

A fenti probléma kutatását ösztönözheti az európai uniós látószög. Az számomra nem is kérdés, hogy a nemzeti történetírások előbb-utóbb – éppen az Unió realitása miatt – rákényszerülnek arra, hogy olyan kulturális sztereotípiák, történelmi mozgások mentén értelmezzék a Habsburg Birodalmat, ami az egészet belehelyezi abba az európai integrációs kontextusba, amelyet ma Európa megél.

Szerintem ez két területen segítheti az új látószög kialakulását.

Az egyik, hogy az Európai Unió egy olyan nyelvi kultúra kialakulása irányába mutat, ami elnehezíti a történetírás nemzeti retorikáját. Azaz: tanúi vagyunk egy lassú nyelvi változásnak, amiben nem megdönthetetlen tabunak látszik az a fogalmi szerkezet, amelyekkel egy hagyományos nemzeti történetírás dolgozik.

Az Unió jelszava – „*Egység a sokféleségben*” – nem áll oly messze Ferenc József uralkodói jelszavától („*Viribus unitis*”) – s ez a másik fontos elem. Az Unió realitása nemcsak a nyelvi kultúra megújításával járhat, hanem azzal is, hogy érzékenyebbek leszünk mindazokra az integrációs elemekre, amelyek az Osztrák-

rák-Magyar Monarchia világát jellemezték. Gondolok itt a gazdasági közösség, a közös pénz, a közös szabványok, a közös piac elemén túl azokra a hasonló fogyasztási-társadalmi sztenderdekre, amelyek a Monarchiában is léteztek. Ez segíthet abban, hogy egy új típusú birodalom, az Európai Unió látószögén keresztül a Habsburg Birodalmat is némileg átértelmezzük, s belehelyezzük egy olyan kontextusba, ami egyfelől sok vonatkozásban az Unió előképeként is fel-fogható, másfelől jobban megtaláljuk azokat a pontokat, amelyek tényleges és nehezen feloldható problémákat jelentettek a számára.

Tudom, nehéz elmondani, leírni Közép-Európa, a Monarchia örökség kulturális karakterisztikáját; azt, amiben különbözik és amiben hasonlít más régiókhoz. Mégis, ha valaki megkérdezné: miben tudnám kifejezni Közép-Európa, a Monarchia örökség lényegét, akkor három nevet mondanék, hangsúlyozva, hogy a három együtt igaz, külön-külön nem ugyanazt jelentik.

Megemlítenék egy valaha élt személyt, aki 1889-ben Ausztriában, Braunauban született s 24 éves korában hagyta el a Monarchiát. A német hadseregben szolgált, káplári rangig vitte. Ausztriában festegetett, érdeklődött az építészet és a zene iránt és olyanfajta szerzőktől olvasott, akik misztikus jelképekben – például a horogkeresztben –, az árja faj felsőbbrendűségében és a Németországgal egységes Ausztriában hittek. A közép-európai ellenségképző logika faj-nacionalista változatát testesítette meg. A Monarchiából jött és igazából Németországban vitte sokra.¹⁸ Hindenburg – valamilyen láthatatlan ok miatt – valójában csak cseh káplárnak hívta, de azért kinevezte kancellárnak. Vesztes háborújának végére 1945-ben öngyilkos lett. Őt Adolf Hitlernek hívták.

Mondanék aztán egy másik embert is. Ő Magyarországon Nagyszentmiklóson (ma Románia, Sannicolau Mare) az egykori Torontál vármegyében született, nyolc évvel a fent említett osztrák előtt, 1881-ben. Fiatal korától a zene érdekli, eleinte Richard Strauss van rá nagy hatással. 25 évesen kezd el népzene gyűjteni s innentől zeneszerzőként is a „népek testvérré válásának” eszméje felé fordul. Előadóművészként is nagy sikereket arat és színpadi műveiben is a humanista eszmények mellett tesz hitet. Leghíresebb műveit – Cantata Profana, Concerto, II. hegedűverseny – az egész világon játsszák. 1940-ben a fent említett osztrák miatt elhagyja Magyarországot. Élete vége felé Lisztben fedezi fel saját művészi előképét. Úgy vélte, hogy a közép-európai népek kultúrája csak együtt, egymásrahatásában él és csak így értelmezhető. 1945-ben New Yorkban hal meg. 5 hónappal élte túl az öngyilkos osztrákot.¹⁹ Bartók Béláról van szó.

Aztán lenne itt még valaki: Ő Csehországban született valószínűleg és látószólag nagyjából egy időben az említett két személlyel. Valójában kortalan és valójában nem is élt.²⁰ Az első világháborúban közkatonaságig vitte, még káp-

¹⁸ HAMANN, Brigitte: *Bécs és Hitler. Egy diktátor tanulólévei.* Európa, Budapest, 2006. Az ausztriai ifjúkor Norman Mailert is megihlette, lásd *Várkastély a vadonban.* Ulpius-Ház, Budapest, 2007. Hamann mellelleg kiválóan leírja, elemzi a nemzeti szocialista világkép osztrák szellemi gyökereit.

¹⁹ SZABOLCSI Bence: *Bartók Béla élete.* Csillag, Budapest, 1955.

²⁰ ROBERTS, Andrew: *From Good King Wenceslas to the Good Soldier Svejk. A Dictionary of Czech Popular Culture.* CEU Press, Budapest-New York, 2005, 164-167.

lár sem lett belőle. A Monarchia hadseregében szolgált és számtalan kaland esett meg vele. Mivelhogy kortalan, lehet, hogy a derék katona most is él. Vagy hülye volt, vagy olyan okos, hogy mindenkivel elhitette saját hülyeségét. Ő a közép-európai kisember, aki tudja, hogy mindent túl lehet élni, mindent túl kell élni, túl szabad élni. Tőle lehetnek szörnyetegek vagy éppen nemesebb eszmék képviselői hatalmon. Ő tudja, amit tud: a bornírtság megvéd, a hülyeség reflexivitás-mentessége mindenre immunissá tesz. Ő Švejk.

Nos hát ők hárman és csak együtt - ha csonkán is, ha tökéletlenül is - szerintem kifejezik Közép-Európát, a Monarchia-örökséget.

A térséget, a kultúráját, amit méltán lehet gyűlölni és méltán lehet szeretni; ami kitermelte magából a szemetet, a szennyet és a legtisztább értéket. És persze azt a kisembert, aki képes elviselni és túlélni a kettő együttes jelenlétét. A Birodalom meghalt, öröksége új és megújult kontextusokban itt van. A szép is, meg a rút is.